

РЕЦЕНЗІЇ

ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПОГЛЯД НА ІСТОРІЮ УКРАЇНИ ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО СУЧАСНОСТІ

(Рецензія на монографічне дослідження у двох книгах: Україна найдавнішого часу – початку XXI століття: цивілізаційний контекст пізнання / М. Ф. Юрій, Л. М. Алексієвець, Я. С. Калакура, О. А. Удад. – Тернопіль: Астон, 2012. – Кн. 1. – 700 с. ; Кн. 2. – 696 с.

Цивілізаційне осмислення історії дозволяє створити більш цілісне і повне знання про Україну та українство як складову європейської та світової цивілізації, акцентувати увагу не стільки на соціально-економічному й політичному аспектах, скільки на світоглядно-культурних і духовно-ціннісних. Воно дедалі частіше стає візитівкою новітньої української історіографії, свідченням чого є те, що поспіль за дослідженнями Ю.В. Павленка, М.Є. Горелова, О.П. Моці, О.О. Рафальського, В.Е. Гончаревського [1]¹ та ін. побачили світ дві книги проекту «Україна: цивілізаційний контекст пізнання» М.Ф. Юрія, Л.М. Алексієвець, Я.С. Калакури та О.А. Удада, який охоплює надзвичайно широкий за хронологією пласт української історії – від найдавніших часів до початку XXI ст. [2].²

Авторський колектив поставив перед собою досить сміливу мету: системно і комплексно викласти тяглість історії України, пов'язаної із витоками, зародженням і найважливішими етапами пізнавальної діяльності українського народу в контексті цивілізаційного осмислення етногенезу, формування української нації, боротьби за волю, незалежність і власну державу. Акцент зроблено на з'ясуванні місця і ролі культури, духовності та модернізації суспільства як ключових компонентів цивілізаційного розуміння історичного процесу, унікальності української цивілізації, зумовленої перехрестям Сходу і Заходу. В ході реалізації цієї мети, науковці творчо залучили праці попередників – вітчизняних та зарубіжних авторів, великий масив конкретно-історичних і історіографічних джерел, застосували сучасні методи дослідження, запропонували оригінальну структуру праці. Все це дозволило створити ґрунтовне і актуальне, підсумково-узагальнююче і комплексне дослідження, яке відзначається науковою новизною, носить системний характер, підготовлене на міждисциплінарному рівні, на що вже звернули увагу рецензенти [3]³. Воно носить історіософський характер, виконане з урахуванням найновіших надбань не лише істориків, але й етнологів, культурологів,

філософів, політологів, соціологів, психологів, правознавців, філологів тощо.

Праця побудована за проблемно-хронологічним принципом із акцентом на феномен соціокультурної розмаїтості і самобутності локальної цивілізації українського народу, його культури, мови та духовності на тлі світових модернізаційних процесів. Уже в першому розділі першої книги «Українознавчий вимір культури і соціокультурної картини світу» автори виклали теоретичні та методологічні засади дослідження української минувшини на основі цивілізаційного осмислення, яке забезпечує цілісне сприйняття національної історії в контексті світової шляхом аналізу багатомірності її соціокультурного і духовного змісту. Ключову роль відведено концепції соціокультурного виміру історії, за якою культура розглядається як найбільше багатство людини і людства, що акумулює нагромаджений досвід всього попереднього розвитку. З'ясовуючи картину світу України як держави, етнічної та політичної спільноти, науковці виділяють такі її складові аспекти як: теоретичні та прикладні проблеми культурно-антропологічного, етнологічного, етнопсихологічного і політичного розвитку українського етносу; аксіологічні засади; історична пам'ять і її свідомісні виміри; етнічна ідентичність; мовний феномен у етнополітичному полі; духовний потенціал українства; сучасний стан титульного етносу, його потенційні ресурси (кн. 1, с. 67). Автори висловлюють стурбованість тим, що деякі політичні сили при підтримці зовнішніх чинників намагаються утвердити в Україні «общерусскую» картину, маскуючись парадигмою «Русского мира», прагнуть закріпити провінційний статус української історії, периферійності української мови і культури.

Однією із особливостей рецензованої праці є перенесення акцентів з подієвої історії на історію процесів і явищ. В епіцентрі дослідження – унікальність локальної української цивілізації, що формувалася на історичних теренах України упродовж

тисячоліть і втілює в собі соціокультурні, етнічні, духовні, ментальні, релігійні, політичні, економіко-географічні, природничі та інші особливості країни і її жителів. Незважаючи на тривалу бездержавність, перебування українських земель у складі чужих держав, численні війни, Україна витримала випробування долі і відстояла свою самобутність.

Окремі розділи (шостий і восьмий) присвячено ролі української державності княжої та козацько-гетьманської доби в соціокультурному розвитку України. Тут здійснений досить критичний підхід до аналізу джерел і поглядів на період Київської України-Руси, роль християнства у реформуванні традиційних релігійних уявлень та консолідації українських племен, вплив Візантії на політичну та загальну культуру українського народу. Автори схиляються до позиції тих вчених, які скептично ставляться до парадигми спільної для всіх східних слов'ян держави та культури (с. 437), особливо, коли стрижнем культури є мова народу і ціла системна ціннісних орієнтирів, подібність господарських навичок та поведінки у повсякденні. З розвитком комунікацій, транспорту, торгівлі українці дедалі більше усвідомлювали самобутність і єдність своєї традиційної культури, яка спостерігалася в житлі, одязі, побуті, звичаях та обрядах. Переконливо доведено самодостатність українського народу, сформовану в рамках Київської та Галицько-Волинської держав, що належали до європейської цивілізаційної спільноти.

У специфіці української культури та ментальності автори шукають ключ до нового розуміння зародження та життєдіяльності козацтва як унікального явища світової історії. На основі залучених джерел переглянуто низку усталених у радянській історіографії стереотипів щодо українського виміру сутності та наслідків Люблінської і Берестейської уній, утворення Запорозької Січі, Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст., утворення Козацько-гетьманської держави, політики Москви, спрямованої на поглиблення розколу України та її поглинання після Переяслава. Все це підсилює новизну і значення цієї праці.

Можна солідаризуватися з висновком про те, що втрата державності в XIV, а відтак наприкінці XVIII ст. призвела до глибоких історичних, психологічних і соціокультурних травм українського народу, загострила кризу національної ідентичності, що негативно позначилась на його подальшій долі.

Розгляд наскрізних проблем, успадкованих від давніх часів, середньовіччя і XVIII ст. продовжений у другій книзі проекту, присвяченій цивілізаційному погляду на нову та новітню історію України, на модернізаційні процеси у XIX – на початку XXI ст. Пріоритетними залишилися соціокультурні та духовні аспекти модернізації українського суспільства, її особливості, зумовлені специфікою історичного розвитку, впливом глобалізації та інформатизації сучасного світу. Акцент зроблено на державотворчих процесах, трансформаційних явищах, на аналізі нової якості українського соціуму в контексті пошуку оптимальних векторів внутрішньої та зовнішньої політики, європейських орієнтацій, утвердження загальноукраїнської та регіональних ідентичностей, їх світоглядної кризи в наслідок неоднакового трактування історичної та національної пам'яті українського народу. Цивілізаційна ідентичність трактується як усвідомлена здатність кожної людини, групи людей і народу в цілому відчувати свою причетність до колективного минулого країни, її долі, до культурних і духовних цінностей, отожнювати себе з українською цивілізацією.

З'ясовуючи специфіку модернізації України на тлі перебування українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій, автори звернули увагу на її імперський характер та наздоганяючу модель, тобто орієнтацію на розвинуті країни. Шляхом порівняння модернізації в обох імперіях обґрунтовано положення про те, що, незважаючи на політичні, економічні та культурні зміни, що відбулися в Австро-Угорщині, західноукраїнські землі залишалися мало-розвиненою периферією європейського світу. В підросійській Україні в ході реформ другої половини XIX ст. виникли диспропорції між зростанням ринкової економіки та повільністю політичної модернізації, що призвело до загострення кризових явищ (кн. 2, с. 72–73). Наздоганяючою була модернізація в радянській Україні в складі Союзу РСР, яка здійснювалася згори командно-адміністративними методами і носила авторитарний та мілітарний характер. На думку дослідників, наздоганяюча модель модернізації застосовується в Україні і в сучасних умовах її євроінтеграції, покликаний досягнути рівня постсучасного суспільства, пов'язаного із стабільністю, демократією, забезпеченням прав і свобод громадян, високих соціальних стандартів.

По суті вперше досліджено істотний вплив модернізації на становлення модерної

української нації, на національне відродження і формування української еліти, на політизацію українського руху, що особливо проявилось на межі ХІХ–ХХ ст., коли український народ під впливом свого інтелектуального ядра, зростання політичної та національної свідомості та наслідуючи принципи ідентифікації європейських народів, почав усвідомлювати себе окремою нацією (кн. 2, с. 104–106). Автори, доводячи, що процес самоусвідомлення українства охопив усі етнічні землі українського народу і протікав у певній синхронності, вважають малопродуктивними дискусії навколо того, який регіон домінував у національно-визвольному русі і стверджують, що з кінця ХІХ ст. він став «рухом на зустріч» Сходу і Заходу. Його лідери, інтелектуали нації В. Антонович, І. Франко, Леся Українка, М. Грушевський, С. Петлюра, Є. Петрушевич, А. Волошин та ін., так само як свого часу Т. Шевченко, не були регіональними представниками, а провідниками всієї нації (с. 197).

Багато в чому по-новому розглянуто роль українського чинника у Першій світовій війні і, як наслідок, нову етнічну, культурну та цивілізаційну травму українства. В роки війни окреслились визначальні контури цілісності української цивілізації, незважаючи на етнополітичні, етнографічні та психологічні відмінності між наддніпрянцями, галичанами, буковинцями та закарпатцями, витримали перевірку на виживання і підтвердили спроможність українського народу до рішучих та спільних дій на захист національної справи, що підтвердили події революційної доби.

Значне місце (весь другий розділ) відведено відновленню національної державності України в 1917–1921 рр., які стали знаковим рубежем в історії України, засвідчили незавершеність проекту її модернізації та новий поділ України: між Європою і Євразією. На думку дослідників, революція в Україні не була регіональним варіантом російської, – це не «російська революція в Україні», а цілком самодостатній суспільно-політичний проект, що мав іншу мету, інші рушійні сили та простір, оскільки охопив і ті українські землі, які не належали Російській імперії, зокрема Західну Волинь, Галичину, Буковину і Закарпаття. У хронології Української революції і національного державотворення простежується три фази: а) доба Української Центральної Ради і утворення Української Народної Республіки; б) період Гетьманату Павла Скоропадського; в) часи утворення ЗУНР та відновлення УНР

під проводом Директорії. Апогеєм третьої фази стало проголошення соборності України. Акт злуки УНР і ЗУНР став символом цілісності українського соціуму як світового явища геополітичної трансформації і модернізації України в межах Центральної та Східної Європи. Події 1917–1921 рр., як і Національно-визвольна війна середини ХVІІ ст., а відтак відновлення державної незалежності в 1991 р., з погляду цивілізаційного підходу, мали не лише національний, а й транснаціональний вимір (с. 375–378). У контексті революційної доби відстежено процес ескалації російського більшовизму на Україну, її радянзації, який супроводжувався розгортанням насилля, терору, репресій, організацією голодоморів як способу упокорення українського народу (с. 279–303).

Третій розділ «Україна в умовах режиму одноособової влади і тоталітаризму» присвячений більшовицькій модернізації як архаїзації українського суспільства. Автори вбачають у наслідках жовтневого перевороту в Росії, його ескалації в Україні, у відновленні імперії під вивіскою Союзу радянських республік, у низці більшовицьких експериментів (політика воєнного комунізму, форсована експропріація власності, мілітарна індустріалізація країни, насильницька колективізація села, так звана «культурна революція») повернення до архаїки у нових формах. Архаїка втілювалась у системі влади у формі диктатури пролетаріату, ядром якої виступала одержавлена партія більшовиків, у моноідеології – інструменті маніпуляції суспільної свідомості, в ігноруванні прав і свобод людини тощо. Людина архаїки – не особистість, а матеріал, інструмент, раб (с. 321–324).

Значне місце відведено соціокультурним аспектам сталінського терору, його моральному, культурно-психологічному і духовному вимірам. Розвиваючи думку російських дослідників І. Яковенка та А. Ахієзера про те, що в СРСР реалізовувались особливі механізми самознищення нетрансформованого соціокультурного цілого, автори звертають увагу на розповсюдження під впливом терору і насилля таких явищ як безбожність, жорстокість, стресові ситуації, соціальна апатія, зневіра, алкоголізм, злочинність, масова маргіналізація, почуття страху, доноси тощо. Апогеєм масового терору став голодомор 1932–1933 рр. як справжній геноцид українського народу, широкомасштабна етнічна катастрофа, трагічні наслідки якої відчуються й досі. Велику увагу приділено аналізу такого своєрідного вияву архаїки як культ особи, в якому втілювалась аб-

солотна цінність сакральної влади. Це був рух не в майбутнє, а рецесія минулого, повернення до добіблейських форм культури і свідомості (с. 353–354). На основі аналізу реакційної сутності та імперського характеру радянського тоталітаризму, його табірної системи науковці розкрили антиукраїнську спрямованість політики режиму і подали хронологію нищення України (с. 368–371). На їх думку, більшовицьке моделювання української державності носило міфічний характер і знайшло втілення у словах В. Леніна про те, що про неї «не может быть и речи...» та Й. Сталіна «Прекратите играть в республику!» Водночас автори не оминули проблему українського опозиційного і повстанського руху, розмаїтих форм спротиву тоталітарному режиму, розвінчали його міфи і легенди, включаючи й політику радянської українізації як фактичне маскування нового російщення України.

Значну увагу приділено аналізу соціокультурних процесів в Україні в роки Другої світової війни, збиранню українських земель у складі УРСР, діяльності ОУН та УПА, їх модерністському задуму побудови Української Самостійної Соборної Держави. Низку нових підходів задекларували дослідники до оцінки повоєнного статусу УРСР «як другої серед рівних», «кримського фактору» в українській справі, хрущовської «відлиги» і нової хвилі українського руху.

Четвертий та п'ятий розділи другої книги розкривають особливості брежневського авторитаризму і застою, наслідки кризи радянської системи, причини її краху і обґрунтовують закономірність відновлення незалежності України. Суперечливий характер посткомуністичного реформування України пов'язується з тим, що українська держава та суспільство, на відміну від своїх західних сусідів, опинилися перед гострішою необхідністю проводити не лише пострадянську, але й постімперську трансформації, тобто здійснювати одночасний перехід до демократії та ринку, відроджувати національну ідентичність, забезпечувати верховенство права, створювати нові державні інститути і формувати українську політичну націю (с. 492). Україна наштовхнулася на низку проблем, які гальмують суспільний прогрес, а саме: відсутність чітко визначеної, зрозумілої і підтримуваної суспільством стратегії розвитку, економічні та фінансові труднощі, злиденність величезних верств населення, особливо старшого покоління, безробіття серед молоді, наркоманія, моральна деградація і бездуховність, дискредитація реформ та ін.

У підрозділі «Україна як новий феодалізм» наголошується, що перехід до ліберальної ідеї здійснювався в Україні таким чином, що навіть найгостріші протиріччя радянської системи, які вимагали діалектичного вирішення, залишилися нерозв'язаними. Проявилось це і в феодальній архаїзації суспільного життя, тобто в елементах рентної економіки, рейдерстві, корупції, зростанні влади і бізнесу, домінування приватних інтересів у діяльності політичних партій, переділі власності на користь правлячих еліт, комерціалізації виконання функцій держапарату, фактах несправедливого і вибіркового правосуддя, застосування адміністративно-силових методів вирішення конфліктних ситуацій, збереження номенклатурного принципу формуванні владних еліт, майнове розшарування суспільства, пропаганда нерівності тощо (с. 568–569).

Чи не вперше в українській історіографії дослідники порушили таку гостру й недостатньо вивчену проблему як маніхейство в його східноцивілізаційних проявах. На їх думку, впливи маніхейства та візантизму на соціокультурні чинники українського суспільства почалися ще з часів Києво-Руської держави і проявляються й сьогодні. За його парадигмою суспільство ділиться на дві частини: «ми» і «вони», причому «ми» – завжди світло, позитив, справедливість, а «вони» – завжди п'ятьма, кривда й вороги. Звідси висновок: усі людські проблеми необхідно розв'язувати шляхом побороення та знищення ворожих сил. Небезпека маніхейства в тому, що воно формує ненависть як до людей, позначених ознаками зла, так і до окремих спільнот або й держави загалом. Апелюючи до соціокультурних процесів радянської доби, автори згадують нав'язливу ідею класової боротьби, партійного підходу, боротьби з «ворогами народу», з ідеологією «буржуазного націоналізму», трактують масові репресії та голодомори, переслідування інакшесдумаючих, оцінюючи їх як своєрідний прояв маніхейства (с. 601–609).

Окрім висновків, підсумковий характер має шостий розділ, присвячений наскрізним лініям соціокультурного розвитку, модернізації українського соціуму, цивілізаційного вибору сучасної України. Увага акцентується на аналізі факторів, які стримують або й заважають українцям утвердитись у європейському виборі, зокрема: а) зрощення влади з власністю і масштабна корупція, що диктує необхідність сепаризації політики від капіталу, формування самодостатньої національної політичної

еліти з інтелектуальним обличчям; б) недостатня обґрунтованість і соціокультурна спрямованість реформ, ігнорування в ході їх проведення національних традицій та особливостей менталітету, необхідність їхньої корекції та модернізації; в) стагнація політичної системи України, надмірна заполітизованість еліт і внутрішня боротьба між угрупованнями на шкоду загальнонаціональним інтересам, неконкурентноспроможність державних інституцій перед викликами сучасного світу; г) рецидиви етнічної маргінальності та суперечливий процес утвердження загальноукраїнської ідентичності, слабкість громадянського суспільства; д) незавершеність формування спільного соціокультурного ядра української цивілізації, його утвердження і взаємодії в системі локальних цивілізацій глобалізованого світу, подолання низки стереотипів традиційної культури, які блокують модернізаційні проекти; е) забезпечення культурного, духовного та інформаційного суверенітету України. Врахування цих та інших факторів дозволить Україні знайти відповіді на цивілізаційні виклики сучасності і розширити зону своєї присутності в сучасному світі і культурі (с. 638–687). Відрадно, що дослідники не оминули питання демократії, свободи і прав особи, державного життя, організації влади, громадянського суспільства в сучасній Україні, розглянули й Помаранчеву революцію.

Отже, вихід у світ ґрунтового дослідження М.Ф. Юрія, Л.М. Алексієвець, Я.С. Калакура та О.А. Удода стало знаковою подією як в українській історичній науці, так і в гуманітаристиці загалом, яка дедалі повніше засвоює цивілізаційні та міждисциплінарні

підходи до осмислення історичного процесу і в такий спосіб інтегрується у європейський гуманітарний простір. Прикметною ознакою праці є наукова новизна, порушення широкого кола актуальних питань, історіософський рівень їх розгляду, насиченість великим світоглядно-гуманістичним потенціалом, украй важливим для становлення громадянського суспільства, збереження історичної пам'яті та утвердження української ідентичності, подальшого розвитку української цивілізації.

Належна оцінка рецензованої праці не означає, що вона не позбавлена слабких місць. Не всі розділи рівнозначні та написані з достатньою повнотою й аргументованістю, а деяким із них бракує історичного фактажу і джерельного забезпечення. Кидаються у вічі окремі повторення, особливо в історичних екскурсах до давньої та середньовічної історії. Хоча в книгах наведені досить розлогі відомості про праці попередників із обраної теми (і не лише українських), аналізуються їх погляди, однак дослідженню не вистачає ширшого історіографічного вступу.

Немає сумнівів, що праця буде корисною не лише фахівцям, але й широкому колу осіб, які цікавляться українською історією, сучасним етапом трансформації та модернізації українського суспільства. Жаль тільки, що наклад обох книг невеликий, а, отже, немає впевненості, чи потраплять вони до бібліотек вишів, у яких ведеться підготовка фахівців із соціогуманітарних спеціальностей, а також до наукових установ і публічних бібліотек. Сподіваємось на додаткові тиражі та на появу оцифрованих текстів обох книг у мережі Інтернету.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Горелов М.Є. Цивілізаційна історія України / Горелов М.Є., Моця О.П., Рафальський О.О. – К.: «ЕксОб», 2005. – 632 с. ; Їх же. Держава і цивілізація в історії України. – К.: ЕКОПРОДАКШН, 2009. – 879 с. ; Павленко Ю.В. Історія світу: цивілізаційний і соціокультурний розвиток людства. Вид. 3-є, стереотипне / Ю.В. Павленко. – К.: Либідь, 2001. – 360 с. ; Гончаревський В. Е. Цивілізаційний підхід до історії: сучасний український досвід (1991–2009) / В.Е. Гончаревський. – К.: Логос, 2011. – 219 с.
2. Україна найдавнішого часу – XVIII століття: цивілізаційний контекст пізнання / М.Ф. Юрій, Л.М. Алексієвець, Я.С. Калакура, О.А. Удод. – Тернопіль: Астон, 2012. – Кн. I. – 700 с. ; Україна XIX – початку XXI ст.: цивілізаційний контекст пізнання / М.Ф. Юрій, Л.М. Алексієвець, Я.С. Калакура, О.А. Удод. – Тернопіль: Астон, 2012. – Кн. I. – 696 с.
3. Борисенко В. Історіософський погляд на традиційну культуру українців найдавніших часів до кінця XVIII століття / В. Борисенко // Українознавство. – 2012. – №4. – С. 281–283; Реєнт О.П. Рецензія на: Україна найдавнішого часу – XVIII століття: цивілізаційний контекст пізнання / М.Ф. Юрій, Л.М. Алексієвець, Я.С. Калакура, О. А. Удод. – Тернопіль: Астон, 2012. – Кн. I. – 700 с. // Український історичний журнал. – 2012. – № 6. – С. 185–192; Михальченко М. Чи існує українська цивілізація? Роздуми навколо книги «Україна найдавнішого часу – XVIII ст.: цивілізаційний контекст» // Віче. – 2013. – №1. – С. 18–21 та ін.

© *Анатолій Коцуур, Віктор Коцуур*